

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті здійснено аналіз правового забезпечення запровадження системи інклюзивної освіти в Україні. Доведено, що удосконалення національного законодавства відбувається у відповідності до міжнародних норм і стандартів правового забезпечення інклюзивної освіти.

Ключові слова: інклюзивна освіта, міжнародні норми, міжнародні стандарти, правове забезпечення, права людини.

Мищак І. Н. Правовое обеспечение внедрения инклюзивного образования в Украине.

В статье осуществлен анализ правового обеспечения внедрения системы инклюзивного образования в Украине. Доказано, что усовершенствование национального законодательства осуществляется в соответствии с международными нормами и стандартами правового обеспечения инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, международные нормы, международные стандарты, правовое обеспечение, права человека.

Myshchak I. M. Legal Implementation of the Inclusive Education in Ukraine.

The article analyzes the legal provision of the ensuring of the inclusive education in Ukraine. It proves that the improvement of the national legislation is implemented in accordance with international legal norms and standards of the inclusive education.

Keywords: inclusive education, international standards, international standards, legal support, human rights.

Законодавче закріплення прав людини і надання відповідних гарантій у конституціях більшості демократичних країн стали своєрідною візитівкою розвитку правових систем у ХХ ст. Значної активності цей процес набув завдяки діяльності ООН та її інституцій, а також інших міжнародних організацій, які розробляють й ухвалюють міжнародні правові акти, що стають орієнтирами або містять стандарти для розвитку національних законодавств країн-членів. Особлива увага приділяється при цьому забезпеченню однакового ставлення до всіх без винятку людей. Так, уже в Загальній декларації прав людини, прийнятій і проголошеній резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [1], ст. 2 проголошує, що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження тощо. Провідне місце серед цих прав відводиться забезпеченню права на освіту, яке гарантоване кожній людині відповідно до частини першої ст. 26 Загальної декларації прав людини. Право людини на освіту без жодних обмежень гарантується й іншими міжнародними актами.

Численні конфлікти й глобальні катастрофи, передусім події Другої світової війни, привернули увагу світової спільноти до необхідності окремого забезпечення й гарантування прав інвалідів, кількість яких у світі щороку зростає. Упродовж другої половини ХХ ст. відбулася й еволюція розуміння місця та ролі людей з особливими потребами у житті суспільства – від співчуття і підтримки до їхньої цілковитої інтеграції в усі сфери життя. Таким чином постала та почала втілюватися в життя концепція інклюзії (від англ. *inclusion* – включення), що передбачає здійснення заходів щодо включення інвалідів у суспільне життя як повноцінних членів суспільства. Разом із тим відповідні процеси привернули увагу до необхідності здобуття інвалідами якісної освіти, яка б нічим не вирізнялася від загальної системи освіти й надавалася одночасно у тих самих навчальних закладах.

Питання запровадження інклюзивної освіти в Україні торкалися такі дослідники, як В. Бондар, К. Кольченко, С. Литовченко, І. Іванова, О. Столяренко, О. Савченко та ін., однак подальший процес удосконалення національного законодавства потребує комплексного аналізу зазначеної проблеми.

Метою статті є аналіз правового забезпечення запровадження системи інклюзивної освіти в Україні та її відповідності міжнародним нормам і стандартам.

Держави Західної Європи, США, Канада, Австралія та ряд інших почали запроваджувати інклюзивну освіту в другій половині ХХ ст. У цей самий час питання забезпечення інклюзивної освіти, у тому числі й правового, стали об'єктом уваги ООН та інших міжнародних організацій. Так, 3 грудня 1982 р. ООН прийняла Всесвітню програму дій стосовно інвалідів [2] з метою запобігання інвалідності, відновлення працездатності, реалізації «рівності» та «повної участі» інвалідів у соціальному житті й розвитку. Відповідно до Програми держави-учасниці зобов'язані проводити політику, яка визнає право

інвалідів мати такі самі можливості для отримання освіти, як і інші особи. При цьому освіта інвалідів повинна за можливості відбуватися в рамках загальної шкільної системи, а відповідальність за їхнє навчання покладатися на органи освіти. Крім того, система освіти для інвалідів повинна бути: індивідуалізованою, доступною для місцевого населення, всеоб'ємною, пропонувати ряд можливостей у відповідності з потребами цієї групи населення. Ця Програма була взята до уваги розробниками національних законодавчих актів у сфері освіти й захисту прав інвалідів.

Значну увагу ООН приділила розробленню норм щодо забезпечення прав дітей з особливими потребами на освіту. Зокрема, у п'ятому принципі Декларації прав дитини, затвердженій Резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р. [3], йдеться про те, що дитині, яка є неповноцінною у фізичному, психічному чи соціальному відношенні, має забезпечуватися спеціальний режим, освіта й турбота, необхідні з огляду на її особливий стан. У свою чергу, Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. [4], ратифікована Постановою Верховної Ради УРСР № 789-ХІІ від 27 лютого 1991 р., зобов'язує держави-учасниці забезпечити неповноцінній дитині ефективний доступ серед іншого до послуг у галузі освіти таким чином, який призводить до найповнішого її втягнення в соціальне життя і досягнення розвитку особи, включаючи культурний і духовний розвиток.

Результатом подальшої спільної роботи експертів у рамках ООН стала підготовка Стандартних правил забезпечення рівних можливостей для інвалідів, які були затверджені Резолюцією № 48/96 Генеральної Асамблеї від 20 грудня 1993 р. [5]. Помітна увага в цих Правилах була приділена праву інвалідів на освіту. Відповідно до правила шостого державам варто визнавати принцип рівних можливостей в області початкової, середньої та вищої освіти для дітей, молоді й дорослих, які мають інвалідність. При цьому освіта інвалідів має стати невід'ємною частиною системи загальної освіти. Державам також рекомендовано питання, пов'язані з освітою інвалідів, зробити складовою частиною національного планування в області освіти, розробки навчальних програм й організації навчального процесу, забезпечити адекватний доступ і допоміжні послуги, покликані задовольняти потреби осіб із різними формами інвалідності. Правила пропонують розглядати спільне навчання й громадські програми як додаткові елементи економічно ефективної системи навчання й професійної підготовки інвалідів. Однак у випадках, коли система загальношкільної освіти все ще не задовольняє адекватним чином потреби усіх інвалідів, можна передбачити і спеціальне навчання. Якість такого навчання повинна відповідати тим самим стандартам і цілям, що і навчання в системі загальної освіти, і повинна бути тісно з ним зв'язано. Але, знову ж таки, державам варто прагнути до поступової інтеграції спеціальних навчальних закладів у систему загальної освіти.

Слід відзначити, що розроблені ООН Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів не є імперативною нормою, а носять лише рекомендаційний характер. Проте більшість демократичних правових держав розглядають ці Правила як чіткий дороговказ, якого необхідно дотримуватися. Не є винятком у цьому й Україна. Так, в указі Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту інвалідів та проведення в Україні у 2003 році Року людей з інвалідністю» від 2 грудня 2002 р. № 1112/2002 [6] Кабінету Міністрів України було доручено забезпечити підготовку та внесення в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроектів про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці № 159 «Професійна реабілітація та зайнятість інвалідів» (Конвенцію ратифіковано Законом України № 624-IV від 06.03.2003 р.) та про приєднання до Угоди про ввезення матеріалів освітнього, наукового і культурного характеру (Флорентійська угода) та Протоколу до неї (ці документи Україною досі не ратифіковані). Крім того, уряду було доручено забезпечити офіційне видання Стандартних правил забезпечення однакових можливостей для інвалідів та враховувати їх під час підготовки відповідних нормативно-правових актів. Згідно з указом Президента Кабінет Міністрів України розпочав підготовку профільних нормативно-правових актів з огляду на Стандартні правила забезпечення однакових можливостей для інвалідів, тим самим створюючи правове підґрунтя для запровадження інклюзивної освіти в Україні.

Серед заходів міжнародної спільноти щодо забезпечення права на освіту осіб з особливими потребами слід відзначити конференцію, проведену урядом Іспанії у співпраці з ЮНЕСКО 1–10 червня 1994 р. в Саламанці. За результатами її роботи (участь у конференції взяли представники 92-х урядів і 25-и міжнародних організацій) було ухвалено Саламанкську декларацію від 7–10 червня 1994 р. [7]. У ній чітко наголошується, що люди з особливими потребами повинні мати доступ до освіти у звичайних школах, який їм мають забезпечити педагогічними методами. При цьому звичайні школи з інклюзивною орієнтацією були визнані найефективнішим засобом боротьби з дискримінаційним світоглядом і такими, що підвищують ефективність освіти в цілому.

Подальші кроки щодо правового забезпечення інклюзивної освіти в Україні були пов'язані з ратифікацією 12 грудня 2009 р. Законом України № 1767-VI Конвенції ООН про права інвалідів від 13

грудня 2006 р. та Факультативного протоколу до неї. Відповідно до ст. 24 Конвенції держави-учасниці визнають право інвалідів на освіту. Із метою практичної реалізації цього права без дискримінації й на підставі рівності можливостей держави-учасниці беруть на себе зобов'язання забезпечити інклюзивну освіту на всіх рівнях і навчання протягом усього життя [8].

На виконання міжнародних зобов'язань нашої держави щодо запровадження інклюзивної освіти Міністерство освіти і науки України наказом від 11 вересня 2009 р. № 855 затвердило План дій щодо запровадження інклюзивного навчання у дошкільних, загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах на 2009–2012 рр. [9]. Виконання Плану передбачало, серед іншого, підготовку ряду нормативно-правових актів, у тому числі проекту Закону України «Про спеціальну освіту», Концепції розвитку інклюзивної освіти в Україні, Комплексної регіональної програми впровадження інклюзивного навчання на базі дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів Автономної Республіки Крим, Львівської області та м. Києва й ін.

У свою чергу, Кабінет Міністрів України також проводив активну роботу щодо запровадження інклюзивної освіти. На основі відповідних напрацювань було розроблено План заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1482-р. [10]. Відповідно до Плану уряд розпочав підготовку проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань освіти» щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, розробку науково-методичного та організаційного забезпечення для підготовки і підвищення кваліфікації педагогічних працівників з питань інклюзивного та інтегрованого навчання, зокрема шляхом створення в інститутах післядипломної педагогічної освіти відповідних кафедр. Крім того, було внесено зміни до окремих нормативних актів щодо запровадження спеціальних посад. Так, до переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 р. № 635 [11] було включено посаду асистента вчителя загальноосвітнього навчального закладу з інклюзивним та інтегрованим навчанням. Також місцевим органам влади було доручено організувати підвезення учнів з порушеннями опорно-рухового апарату, зору до місця навчання (проживання) спеціально обладнаними транспортними засобами у супроводі підготовленого персоналу тощо.

На виконання затвердженого урядом Плану заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року Міністерство освіти і науки України наказом від 21 грудня 2009 р. № 1153 затвердило Заходи щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року [12]. Відповідні заходи включають розроблення ряду положень про класи з інклюзивним навчанням і спеціальні класи загальноосвітніх навчальних закладів; включення до навчальних програм вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку фахівців за напрямом «Педагогічна освіта», курсу «Дидактика інклюзивного навчання»; запровадження системи моніторингу досягнень у навчанні учнів інклюзивних класів, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку, обсягу та якості наданих їм освітніх і корекційно-реабілітаційних послуг; забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів з інклюзивним та інтегрованим навчанням спеціальними підручниками і наочними дидактичними посібниками тощо.

На законодавчому рівні питання про інклюзивне навчання у загальноосвітніх навчальних закладах та про навчально-реабілітаційні центри як новий тип навчального закладу для дітей з особливими потребами було урегульоване Законом України від 6 липня 2010 р. № 2442-VI «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу» [13, ст. 545]. Черговим кроком на шляху правового забезпечення інклюзивної освіти в Україні стало розроблення Концепції розвитку інклюзивної освіти, яку було затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 1 жовтня 2010 р. № 912 [14]. Її положення було адаптовано до міжнародних актів і стандартів у галузі інклюзивної освіти. Розробники Концепції визнали, що організаційно-методичні засади навчального процесу у загальноосвітніх школах орієнтовані на дітей з типовим розвитком і не враховують особливостей навчально-пізнавальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами. Саме тому метою впровадження Концепції, серед іншого, є удосконалення нормативно-правового, науково-методичного, фінансово-економічного забезпечення, орієнтованого на впровадження інклюзивного навчання; інноваційних освітніх технологій у контексті форм інклюзивного підходу та моделей надання спеціальних освітніх послуг для дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі з інвалідністю; формування освітньо-розвивального середовища для дітей з особливими освітніми потребами шляхом забезпечення психолого-педагогічного, медико-соціального супроводу; впровадження інклюзивної моделі навчання у загальноосвітніх навчальних закладах з урахуванням

потреби суспільства.

Загальні вимоги до організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах з метою реалізації права дітей з особливими освітніми потребами на освіту за місцем проживання, їх соціалізації та інтеграції в суспільство, залучення батьків до участі у навчально-виховному процесі були визначені Порядком організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2011 р. № 872 [15]. Згідно з п. 3 Порядку для організації інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах створюються умови для: забезпечення безперешкодного доступу до будівель та приміщень такого закладу дітей з вадами опорно-рухового апарату, зокрема тих, що пересуваються на візках, та дітей з вадами зору; забезпечення необхідними навчально-методичними і науково-дидактичними посібниками та індивідуальними технічними засобами навчання; облаштування кабінетів учителя-дефектолога, психологічного розвантаження, логопедичного для проведення корекційно-розвиткових занять; забезпечення відповідними педагогічними кадрами.

Характерним є те, що нормативним документом передбачено повну інтеграцію дітей з особливими потребами в життя навчального закладу. Так, відповідно до п. 10 Порядку навчально-виховний процес у класах з інклюзивним навчанням здійснюється відповідно до робочого навчального плану загальноосвітнього навчального закладу, складеного на основі типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами. Разом із тим в індивідуальному навчальному плані передбачається від трьох до восьми годин на тиждень для проведення корекційно-розвиткових занять з урахуванням висновку психолого-медико-педагогічної консультації та типових навчальних планів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку.

З метою запровадження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2011 р. № 872, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України розробило й надіслало Міністерству освіти і науки, молоді та спорту АР Крим, управлінням освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій ряд практичних і методичних рекомендацій, у тому числі методичний лист «Психологічний і соціальний супровід дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання». Крім того, керівникам відділів освіти та навчальних закладів на місцях надавалася інша практична та методична допомога, покликана прискорити процес запровадження інклюзивної освіти.

Одночасно зі змінами в загальній середній освіті вносилися корективи до системи інклюзивного навчання у вищій школі. Зокрема, на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1482 «Про затвердження плану заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року», постанови Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2011 р. № 872 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах», з метою удосконалення системи підготовки педагогічних кадрів та забезпечення якісного навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітніх навчальних закладів, Міністерство освіти і науки листом від 18 червня 2012 р. № 1/9-456 рекомендувало з 2012/2013 навчального року запровадити у навчальному процесі вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку педагогічних працівників за напрямками (спеціальностями) «Дошкільна освіта», «Початкова освіта», «Соціальна педагогіка» навчальну дисципліну «Основи інклюзивної освіти» відповідно до програми «Основи інклюзивної освіти», розробленої Інститутом спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України [16].

Подальші кроки правового забезпечення запровадження інклюзивної освіти в Україні пов'язані з виконанням указів Президента України від 19 травня 2011 року № 588 «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями», від 1 червня 2013 року № 312 «Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей», а також доручення Президента України «Щодо поліпшення захисту прав та законних інтересів дітей». Реалізуючи відповідні доручення, Міністерство освіти і науки України 23 липня 2013 р. видало наказ № 1034, яким затвердило Заходи щодо впровадження інклюзивного навчання в дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2015 року [17]. У відповідності з цим Наказом ведеться розробка нормативно-правових документів та методичного забезпечення щодо впровадження інклюзивного навчання у дошкільних навчальних закладах, проводяться курси підвищення кваліфікації педагогічних працівників, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами в дошкільних, загальноосвітніх навчальних закладах, планується запровадити системний кваліфікований психолого-

педагогічний супровід дітей, які перебувають на індивідуальному навчанні, дітей-інвалідів та їхніх батьків, а також залучення дітей з особливими освітніми потребами до позакласних та позашкільних заходів, створивши відповідні умови в навчальних закладах, у тому числі позашкільних та ін.

Реформування правового забезпечення інклюзивної освіти відбувається у зв'язку з ухваленням Закону України «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» від 5 червня 2014 р. № 1324-VII [18, ст. 1011], яким внесено зміни до частини третьої статті 12 Закону України «Про дошкільну освіту» щодо можливості створення у складі дошкільних навчальних закладів спеціальних та інклюзивних груп для виховання і навчання дітей з особливими освітніми потребами, а також доповнення, згідно з яким у всіх типах дошкільних навчальних закладів при реалізації права дітей на дошкільну освіту враховуються особливі освітні потреби у навчанні і вихованні кожної дитини, у тому числі дітей з особливими освітніми потребами відповідно до принципів інклюзивної освіти. Цим самим Законом внесено зміни і до Закону України «Про загальну середню освіту», які унеможливають дискримінацію осіб з особливостями інтелектуального, соціального і фізичного розвитку та надають додаткові соціальні гарантії відповідним категоріям учнів.

Окремо варто відзначити норми Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556-VII [19], що вводять поняття особи з особливими освітніми потребами, під яким пропонується розуміти осіб з інвалідністю, які потребують додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти. Крім того, п. 4 частини сьомої ст. 33 Закону до структурних підрозділів вищого навчального закладу віднесено спеціальний навчально-реабілітаційний підрозділ, який утворюється з метою організації інклюзивного освітнього процесу та спеціального навчально-реабілітаційного супроводу здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами, забезпечення їм доступу до якісної вищої освіти з урахуванням обмежень життєдіяльності. Відповідні положення враховуються під час підготовки підзаконних нормативно-правових актів та методичних рекомендацій щодо організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах України.

Висновки. Україна за період незалежності активно долучилася до запровадження в національне законодавство міжнародних норм і стандартів щодо організації інклюзивної освіти та забезпечення права людей з особливими потребами на освіту. Чинні правові норми загалом відповідають кращим зарубіжним аналогам та враховують основні вимоги міжнародних актів, стороною яких є наша держава. Разом із тим в Україні помітний певний дисбаланс нормативного і методичного забезпечення інклюзивної освіти – більшість нормативно-правових актів присвячено забезпеченню інклюзивної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах і системі середньої освіти, натомість інклюзивна освіта у вищих навчальних закладах регламентована лише фрагментарно, значно відстає і методичне забезпечення інклюзивної освіти у вищій школі. Крім того, рудиментами радянської правової системи в національному законодавстві є дискримінаційні норми. До таких, зокрема, слід віднести положення частини четвертої ст. 37 Закону України «Про освіту»: «для осіб, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку і не можуть навчатися в масових навчальних закладах...». Схоже положення включене до частини першої ст. 27 Закону України «Про охорону дитинства» та інших законодавчих актів. Ці положення не відповідають міжнародним нормам і стандартам, які гарантують право кожної особи, незалежно від її особливих потреб, навчатися у загальноосвітніх навчальних закладах. Водночас уряд і безпосередньо Міністерство освіти і науки України продовжують розробку нормативно-правових актів, спрямованих на удосконалення інклюзивної освіти та приведення її до загальноновизнаних міжнародних стандартів. У цілому сьогодні можна твердити не стільки про відсутність в Україні базових правових норм, скільки про неналежне забезпечення їх виконання на практиці; недостатність відповідного персоналу педагогічних і медичних працівників, а також роз'яснювальної роботи серед населення та передусім учасників навчально-виховного процесу щодо необхідності активного залучення людей з особливими потребами не лише до навчання, а й активного школярського та студентського життя.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини : Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/995_015
2. Всесвітня програма дій стосовно інвалідів : Міжнародний документ від 03.12.1982 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_427/page
3. Декларація прав дитини : Затверджена Резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від

20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_384

4. Конвенція про права дитини : Міжнародний документ від 20.11.1989 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021

5. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів : Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1993 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306

6. Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту інвалідів та проведення в Україні у 2003 році Року людей з інвалідністю : Указ Президента України від 02.12.2002 р. № 1112/2002 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1112/2002>

7. Саламанкская декларация и рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/salamanka.pdf

8. Конвенція про права інвалідів : Міжнародний документ від 13.12.2006 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/rada/show/995_g71

9. План дій щодо запровадження інклюзивного навчання у дошкільних, загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах на 2009-2012 рр. : Затверджено наказом МОН від 11.09.2009 р. № 855 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/images/files/doshkilna.../855.doc

10. План заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року : Затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1482-р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1482-2009-p>

11. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 346 і від 14 червня 2000 р. № 963 : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2012 р. № 635 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/635-2012-p>

12. Заходи Міністерства освіти і науки України щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року : Затверджено наказом МОН від 21.12.2009 р. № 1153 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/images/files/doshkilna.../1153.doc

13. Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу : Закон України від 06.07.2010 р. № 2442-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 46. – Ст. 545.

14. Концепція розвитку інклюзивної освіти : Затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 01.10.2010 р. № 912 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/images/newstmp/2010/05.../doc.doc

15. Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах : Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 15.08.2011 р. № 872 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/rada/show/872-2011-p>

16. Про запровадження навчальної дисципліни «Основи інклюзивної освіти» : Лист МОН від 18.06.2012 р. № 1/9-456 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. – Режим доступу: mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/1293

17. Заходи щодо впровадження інклюзивного навчання в дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2015 року : Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 23.07.2013 р. № 1034 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/rada/show/v1034729-13>

18. Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання : Закон України від 5 червня 2014 р. № 1324-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 30. – Ст. 1011.

19. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/1556-18>

** Мищак Іван Миколайович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України.*